

Оксана
СОКИРИНСЬКА

Інна
МАЛИШКО

Правові основи захисту цивільного населення у міжнародному гуманітарному праві

У статті проводиться аналіз правових основ захисту цивільного населення під час військових дій. Стаття присвячена аналізу співвідношення міжнародного гуманітарного права та прав людини, де визначається, що міжнародне гуманітарне право застосовується тільки в разі збройного конфлікту. Також розглядається роль міжнародних організацій у системі захисту цивільного населення у міжнародному гуманітарному праві.

Ключові слова: цивільне населення, гуманітарне право, права людини, килимові бомбардування, «сукупний збиток», військові об'єкти, переміщені особи.

The article analyzes the influence of the legal bases for the protection of the civilian population during military operations. The article is devoted to the analysis of the relationship between international humanitarian law and human rights, where it is determined that international humanitarian law applies only in the event of an armed conflict. The role of international organizations in the system of protection of the civilian population in international humanitarian law is also considered.

As part of the study, the authors analyzed a number of international documents: the First Additional Protocol to the Geneva Conventions dated August 12, 1949, relating to the protection of victims of international armed conflicts, dated June 8, 1977, and the Second Additional Protocol to the Geneva Conventions dated August 12, 1949, relating to the protection of victims of armed conflicts not of an international nature, dated June 8, 1977.

Keywords: civilian population, humanitarian law, human rights, carpet bombing, cumulative damage, military objectives, displaced persons.

Захист цивільного населення, в тому числі дітей, як особливо вразливої категорії під час збройних конфліктів, особливо сьогодні привертає надзвичайно велику увагу сучасних дослідників у галузі міжнародного гуманітарного права та права прав людини, позаяк вимагає ґрунтовного аналізу вже існуючих норм міжнародного права з метою їх подальшого вдосконалення та пошуку дієвих механізмів їх застосування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у розвиток тематики внесли такі українські юристиміжнародники як Репецький В. М., Лисик В. М., Гнатовський М. М., Задорожній О. В., Гутник В. В., Процун С. С. та інші. Серед зарубіжних авторів слід зазначити Хайнш Р. В., Нузов І., Квінтін А., Шпак А., Абрамшвілі Н., Пікетт Дж. та інші.

Мета і завдання статті. Метою статті є дослідження міжнародно-правового захисту цивільного населення під час збройних конфліктів, зокрема аналіз документів, які регулюють права цивільного населення на окупованій території та обов'язки окупаційної держави. На нашу думку, особливо важливим є використання правильної кваліфікації ситуації, яка має відповідні правові наслідки. Ці наслідки насамперед пов'язані із застосуванням належного правового захисту певних категорій осіб на певні території, на процес майбутньої деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим і м. Севастополь.

Виклад основного матеріалу. Такі події, як збройні конфлікти на Близькому Сході, у В'єтнамі чи Сальвадорі, Чечні чи, зрештою, в Україні, примушують нас щодня стикатися з жорстокістю війни та

УДК: 341.32:341.36

<https://doi.org/10.36952/uail.2022.3.38-42>

Оксана СОКИРИНСЬКА

кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету

Інна МАЛИШКО

старший викладач кафедри публічно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету

© О. Сокиринська,
І. Малишко

стражданнями й смертю людей, руйнаціями як її наслідками. Природно виникає питання: чи підлягають будь-яким обмеженням дії сторін, що знаходяться в стані війни? всіх випадках вони можуть трактуватись однозначно. Нас більше цікавить тлумачення в сфері права (а не лише однієї моралі). Проаналізувати нормативні акти зазначеного періоду вбачається корисним з двох причин. По-перше, дотримання гуманітарного права збройних конфліктів залежить від ступеня обізнаності з його нормами якомога більшої кількості людей. По-друге, активний міжнародний процес обговорення та перемовин завершується, як правило, прийняттям цілої низки нових угод з гуманітарного права, й досить важливим є те, щоб громадськість отримала можливість ознайомитись з ними докладніше.

Міжнародне гуманітарне право покликано полегшувати людські страждання під час війни, або, як іноді говорять, надати війні «гуманний» характер. Однак, як нам вдається, сформульована мета таким чином знаходиться у повному протиріччі з самою суттю війни. Більш того, чи бажано взагалі досягнення цієї мети?

Відповідь на першу частину питання полягає в тому, що гуманітарне право збройного конфлікту жодним чином не ставить собі за мету перетворити війну у престижний та гуманний за своєю основою вид діяльності, який би більш менш можна було б співставити з середньовічними рицарськими змаганнями. Скоріш за все, мета цього права, набагато скромніша, полягає в тому, щоб утримувати воюючі сторони від бездумної жорстокості, а також забезпечити необхідний захист тим, хто безпосередньо страждає від дії війни. Але навіть у цьому випадку війна залишається тим, чим вона була завжди – жахливим явищем.

Друга частина питання, що було поставлено вище, потребує дещо більш докладної відповіді. По-перше, існує думка про необхідність повністю заборонити війну, натомість перестати її гуманізувати. Ми можемо сміливо стверджувати, що як на думку пропагандистів міжнародного гуманітарного права, так й всіх нормальних людей, війна як явище повинна бути якомога більш суворо обмежена. Питання, однак, полягає в тому, на скільки ж її можна обмежити? Хіба, часто густо, не виникає ситуація, коли застосування збройної сили стає не тільки невідворотним, але й цілком дозволеним. Чи варто безумовно засуджувати застосування збройної сили навіть тоді, коли під загрозою знаходяться основні права людини: коли, наприклад, ведеться боротьба за звільнення поневоленого народу або за зміну режиму, що не виправдав довіри людей? Можливо, варто було б у після військовий період деколонізації закликати бійців партизанських загонів, що брали участь у «війнах за національне звільнення» в Алжирі, Індонезії, Мозамбіку та в інших країнах світу, скласти зброю, оскільки війна – це погано? Подібна пропозиція, звичайно ж, видається нам дуже сміливою.

Звичайно, потрібна велика частка самовпевненості, щоб стверджувати, що у майбутньому із зникненням останніх зародків колоніалізму не з'явиться жодної іншої достатньої причини, щоб знову застосувати силу зброї. Допоки не закінчилась війна в Україні ми, нажаль, з етичних міркувань, не можемо аналізувати причини виникнення збройного протистояння, але можемо припустити, що подібного роду конфлікти можуть базуватись на сировинних питаннях, геополітичних тощо. Окрім цього, здається малоімовірним, щоб у найближчий час Організація Об'єднаних Націй отримала монополію на застосування сили, в результаті чого будь-яке можливе використання збройних сил мало би вигляд акції ООН. Таким чином, вдається беззаперечним висновок про те, що війна чи то у формі міжнародного збройного конфлікту, чи громадянської війни поки що не може бути списана з сторінок історії та здана до архіву.

Але навіть якщо й так, то чи можливо стверджувати, що полегшення страждань, які викликані війною, можна прирівняти як переведення війни у більш терпиме та прийнятне явище? Іншими словами, чи не сприяє саме існування гуманітарного права збройних конфліктів збереження такого феномену як війна назавжди? А якщо віна, яка стала нестерпною, непринятною, примусить людство усвідомити, що теперішнє положення не може існувати вічно, й що війна в усіх її проявах, за яке б благо діло вона не велась, підлягає повсякчасній дієвій забороні?

У відповідь на подібне питання можна послатися на багаточисельні приклади війн в історії, які проводилися за віру або за діло таке ж благородне, але при цьому велися з усією жорстокістю та без найменшого жалю до противника. Стає очевидним, що жодна з цих війн не призвела до безумовної заборони на ведення війн взагалі. Однак, при цьому можуть заперечити, що ці війни, якими б жахливими вони не були, носили обмежений характер хоча б у тому відношенні, що вони не стосувались всього людства в цілому; хоча якби це було так, чи не міг би результат бути інакшим?

На нашу думку в епоху, яка характеризується наявністю ядерної зброї, саме це питання знаходиться у кричущому протиріччі з людською природою. Весь цивілізований світ не уявляє собі нікого, хто б дійсно почав розглядати можливість проведення подібного експерименту, під час проведення якого одразу все людство піддалося б жахливій загрозі дійсно необмеженої війни, хоча реалії сьогодення вказують нам на зворотне.

Інша думка, що не тягне за собою таких серйозних наслідків як попередня полягає в тому, що іноді вона висувається проти самого існування гуманітарного права. Вона вказує на те, що війна, яка проводиться з урахуванням всіх встановлених норм гуманітарного права, буде за часом довшою ніж війна, яка не стримується жодними обмеженнями. По відношенню до цього ми повинні визнати, що такий варіант не може бути повністю виключено. Чи свідчить це про те, що всі обмеження повинні бути зняті? Що переважає: довга війна чи війна з більшими руйнаціями?

З цього приводу хотілося б зазначити наступне. Припустимо, що зовсім незначне покращення становища жертв війни могло би бути досягнуто за рахунок продовження цієї війни на невизначений термін. Така ціна виявилась, очевидно, занадто високою, й було б краще зовсім відмовитись від подібної угоди. Але таке наше припущення не дуже вірогідне. Основні норми гуманітарного права, які визначають дійсну відмінність між обмеженою та необмеженою війною стосуються самих нагальних питань: чи стане цивільне населення об'єктом необмежених бомбардувань, чи будуть застосовуватись хімічні та бактеріологічні засоби ведення війни, чи будуть військовополонені систематично піддані тортурам та стратам тощо. Будь кого, хто вважає що зняття всіх обмежень у цій сфері суттєвим чином скоротить час ведення війни, й хто задля досягнення цього гіпотетичного результату був би готовий змиритися збудь яким варварством, краще залишити цю людину на одинці з його ілпозіями.

На нашу думку, ми не тільки не можемо погодитись з вищевказаною тезою, але й вважаємо її абсолютною неприйнятною. Невже думка світової спільноти, яка протестувала проти бомбардування Америкою В'єтнаму, була повністю дезорієнтована, оскільки бомбардування, можливо, наблизили якоюсь мірою закінчення бойових дій? Невже Організація Об'єднаних Націй скоїла явну помилку, знову і знову вимагаючи, щоб узяті в полон бійці за визволення португальських та інших колоній використовували статус військовополонених? Чи, можливо, ООН треба було закликати воюючі сторони вести війну з максимальною жорстокістю та безжальністю? Сама можливість постановки подібних запитань видається нам цілковитим безглуздям. Іншими словами, твердження, що гуманітарне право може сприяти затягуванню війни в часі й тому повинне бути відмінено чи скасовано, є не чим іншим як чисто теоретичною, абстрактною тезою. Якщо перекласти її на практичну мову застосування конкретної моделі поведінки комбатантів, вона виявляється такою ж недієвою як і відразливою. Більш того, ця теза повністю антиісторична, оскільки намагається не звертати увагу на історичний розвиток.

Саме це наштовхує нас на останнє питання яке ми б хотіли розглянути. Неможна не погодитись з тим, що за минулі століття, особливо за період починаючи з середини XIX століття, поступово складалася сукупність правових норм, які з впевненістю можна назвати гуманітарним правом збройного конфлікту. Однак, яку цінність може мати це право в таку епоху, як наша, коли технічні, так само як й ідеологічні фактори виявляються такими що «працюють» на тотальну війну? Ми вже не говоримо про гібридну, інформаційну війну, війну що спрямована на вирішення геополітичних проблем, розподіл впливу як економічного так й політичного і так далі.

Очевидним вдається, наприклад, що сьогодні цивільне населення часто знаходиться під впливом безпосереднього впливу війни набагато частіше ніж в інші періоди історії. Це однаково справедливо як у випадку будь якого великого міжнародного збройного конфлікту з можливими масованими бомбардуваннями з повітря територій у глибокому тилу противника, так й у випадку партизанської війни з її безладними бойовими діями локального характеру. Очевидно, що безрезультатними та абсолютною нереалістичними видалися б спроби ввести правила, метою яких було б заборонити будь які повітряні бомбардування чи ведення партизанської війни, або, ще краще, повністю відгородити цивільне населення від наслідків військових дій.

Тим не менше можливо прийняття рішень, що знаходяться між двома неприйнятними крайнощами: повна відсутність правового захисту цивільного населення з одного боку, та його абсолютною недоторканістю з іншого. Знайти та в розумних межах часу реалізувати ці можливості саме в наш час, коли доля цивільного населення занадто легко становиться під загрозу, – ось на нашу думку, головне завдання для тих правників, що присвятили себе вивченню та аналізу норм міжнародного гуманітарного права. Захист цивільного населення – це лише один з багатьох прикладів зусиль спрямованих на порятунк світу від безглуздої жорстокості тотальної війни й сьогодні він актуальний як ніколи раніше.

Вибір цивільного населення у якості цілі для нападу є суттєвим порушенням законів і звичаїв, що діють під час збройного конфлікту. «Цивільне населення в цілому, а також окремі цивільні особи не повинні ставати об'єктом нападу. Забороняються акти насилля чи погрози застосування насилля, що мають на меті тероризувати цивільне населення», це передбачено у прийнятому у 1977 році Додатковому протоколі I.¹ Навіть у тому випадку якщо країна не ратифікувала даний документ (наприклад,

¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

Ізраїль, США та деякі інші) все одно його положення, що забороняють прямий напад на цивільних осіб є елементом звичаєвого права і визнається усіма державами незалежно від ратифікації Протоколу I.

У гуманітарному праві є поняття «супутніх збитків» яке прямо пов'язане зі статусом цивільного населення під час збройного конфлікту. Воно означає виникнення збитків коли напад спрямовано на військовий об'єкт, але призводить до жертв серед цивільних осіб та руйнації цивільних об'єктів. Він часто виникає в тих випадках, коли військові об'єкти – військова техніка або комбатанти – розташовуються у містах або селах, чи поблизу від цивільних осіб. Напади, які, як очікується, спричинять супутні збитки, самі по собі не заборонені, хоча закони, що регулюють ведення військових конфліктів, забороняють напади не вибіркового характеру. Стаття 57 Додаткового протоколу I від 1977 року декларує, що у випадку міжнародного конфлікту «постійно проявляється турбота про те, щоб берегти цивільне населення, цивільних осіб та цивільні об'єкти».¹

На додаток до вищесказаного стаття 51 цього ж протоколу забороняє так звані «килимові бомбардування» як й напади, під час яких застосовуються методи і засоби ведення військових дій, наслідки яких не можуть бути обмежені.² Й нарешті, забороняються такі напади під час яких можна очікувати непрямих збитків, надмірного по відношенню до військової переваги, яку намагаються таким чином отримати. Військове командування приймаючи рішення про напад може або призупинити його (якщо складається враження, що може бути порушено принцип пропорційності), або перепланувати напад таким чином, щоб він відповідав законам, які діють на період збройного конфлікту.

В конфліктах не міжнародного характеру рівень правового захисту цивільних осіб від супутнього чи побічного збитку суттєво нижчий. Відповідно до вимог Додаткового протоколу II, цивільне населення і окремі цивільні особи «повинні користуватися загальним захистом від небезпек, що виникають у зв'язку з військовими операціями... за винятком випадків й на той період, доки вони беруть безпосередню участь у військових діях», та «не повинні бути об'єктом нападу».³ Протокол II також забороняє насилля чи загрозу застосування насилля з основною метою «тероризувати цивільне населення».

Так наприклад, сторони, що брали участь у великих збройних конфліктах, таких як війна у Перській затоці, війна у колишній Югославії, конфлікти за участі Ізраїлю, використовували термін «супутній збиток» у загальному контексті своїх зусиль продемонструвати, що напади які ними були скоєні цілком законні. При цьому або оголошувалося, що жодного супутнього збитку нанесено не було, або що нанесений збиток був мінімальним та пропорційним. Нейтральні спостерігачі робили з цього приводу висновки, що суттєво відрізнялися від висновків самих учасників конфліктів. Смерть великої кількості цивільних осіб в іракських лікарнях, яка наступила через відсутність електроенергії, оскільки майже всі іракські електростанції були зруйновані чи виведені з ладу літаками союзників, була, за заявою Іраку, непропорційним супутнім збитком. З іншого боку, офіційні представники НАТО абсолютно справедливо стверджували весною та літом 1995 року, що удари, які наносила НАТО по військовим об'єктам в Боснії та Герцеговині, не призводили до непропорційної загибелі цивільних осіб й тому спричинений цими ударами збиток був пропорційним. Переміщення цивільних осіб допускається законами та звичаями війни, але якщо воно здійснюється для їх захисту або виправдано справжніми небезпечними військовими причинами.

Таким чином усі ці терміни окрім юридичних висновків, що самі собою впливають, часто використовуються для політичного виправдання певних методів ведення військових дій або для того, щоб оскаржувати обвинувачення у порушення норм гуманітарного права. Слід пам'ятати, що якими б не були заяви урядів та збройних сил, напади спрямовані безпосередньо проти цивільного населення є порушенням основного принципу відмінності і не можуть розглядатися як такі що спричиняють супутні збитки.

Ведення війни підлягає правовим обмеженням. Про це писав Гроцій у своїй роботі «De jure belli ac pacis» (Про право війни і миру), яку він написав під час Тридцятилітньої війни (1618-1648 pp.).⁴ Гроцій у своєму відомому трактаті порівняв і описав способи ведення дійсно необмеженої війни – усі ті варварські діяння, які за його словами, воюючі сторони могли застосовувати безкарно з точки зору сучасного позитивного права – з іншим, більш прийнятним способом ведення війни, коли сторони дотримуються «правила справедливості» і утримуються від деяких дій, що недопустимі «при совісній

¹ Там само.

² Там само.

³ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: – Електронний ресурс. – режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

⁴ Гроцій, Гуго (1583-1645) Auteur du texte (18 квітня 1625). «Hugonis Grotii de Jure belli ac pacis libri tres, in quibus jus naturae et gentium, item juris publici praecipua explicantur»

поведінці, що більш заслуговує позитивного ставлення з боку достойних людей».¹ *Temperamenta in bello*, або обмеження методів і засобів ведення війни, які трактуються автором праці як вимога вищого морального порядку, у багатьох випадках подібні нормам гуманітарного права, яке є позитивним правом нашого часу.

Слід ще раз підкреслити, що без таких правових обмежень війна може занадто легко перетворитися у неприкрите варварство. Наслідком такого небажаного розвитку подій можуть стати не тільки більш тяжкі руйнівні наслідки війни, які так виразно засуджуються в Статуті Організації Об'єднаних Націй, або втрата людської гідності активними учасниками бойових дій, як така, яку можна застосувати на противагу. Як наслідок, по закінченню війни відновлення миру між сторонами, що воювали один проти одного з винятковою жорстокістю, буде ускладнено ще більше ніж будь коли раніше, – настільки, що примирення може виявитись практично неможливим. Як наслідок, зараз ми спостерігаємо ситуацію, що цілком може повторити описану вище, коли злодійства одних не будуть пробачені іншими ніколи.

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: – Електронний ресурс. – режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

3. Гроцій, Гуго (1583-1645) *Auteur du texte* (18 квітня 1625). «*Hugonis Grotii de Jure belli ac pacis libri tres, in quibus jus naturae et gentium, item juris publici praecipua explicantur*»

Summary

Legal basis for the protection of the civilian population in international humanitarian law

The article analyzes the influence of the legal bases for the protection of the civilian population during military operations. The article is devoted to the analysis of the relationship between international humanitarian law and human rights, where it is determined that international humanitarian law applies only in the event of an armed conflict. The role of international organizations in the system of protection of the civilian population in international humanitarian law is also considered.

The protection of the civilian population, including children, as a particularly vulnerable category during armed conflicts, especially today, attracts extremely great attention of modern researchers in the field of international humanitarian law and human rights law, as it requires a thorough analysis of the already existing norms of international law with the aim of their further improvement and search for effective mechanisms of their application.

International humanitarian law is designed to alleviate human suffering during war, or, as it is sometimes said, to give war a «humane» character.

An analysis of armed conflicts with the use or attempted use of weapons of mass destruction as a means of waging war was carried out. The legal basis for ensuring the prosecution of the guilty, as well as methods of control over the offending states and the need for the intervention of the world community by all possible means, not prohibited by international law, are analyzed.

Based on the results of the study, the authors concluded that the purpose of humanitarian law is to restrain warring parties from mindless cruelty, as well as to provide necessary protection to those who directly suffer from the effects of war.

Targeting the civilian population is a significant violation of the laws and customs of armed conflict. «The civilian population as a whole, as well as individual civilians, should not be targeted. Acts of violence or threats of violence aimed at terrorizing the civilian population are prohibited.»

As part of the study, the authors analyzed a number of international documents: the First Additional Protocol to the Geneva Conventions dated August 12, 1949, relating to the protection of victims of international armed conflicts, dated June 8, 1977, and the Second Additional Protocol to the Geneva Conventions dated August 12, 1949, relating to the protection of victims of armed conflicts not of an international nature, dated June 8, 1977.

¹ Гроцій, Гуго (1583-1645) *Auteur du texte* (18 квітня 1625). «*Hugonis Grotii de Jure belli ac pacis libri tres, in quibus jus naturae et gentium, item juris publici praecipua explicantur*»